

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ҲУКУМАТИНИНГ ТУРКИСТОНДА МИЛЛИЙ
МАОРИФНИ ЧЕКЛАШ СИЁСАТИ

Мамутов Ботирбек Темирбаевич

*Қорақалпоғистон Республикасы Елликкағла тумани**33 сонли умум орта таълим мактаби тарих фан уқитувчиси*

Аннотация: *Шубҳасиз, матбуот инсоният жамиятида доимо муҳим ўрин тутиб келган. Цивилизациялашган ҳар қандай жамиятда ҳар қандай ижтимоий-сиёсий ҳаракат матбуотсиз бўлиб ўтиши мумкин эмас. Ҳозирги глобаллашув замонида ҳам инсоният ҳаётини матбуотсиз, газета ва журналларсиз, радио ва телекўрсатувларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Инсон нонсиз, ноз-неъматларсиз яшай олмаганидек, маънавий озуқа бўлмиш – матбуотсиз ҳам яшай олмайди.*

Калит сўзлар. *Туркистон халқлари, Россия босқини, мактаблар, мадрасалар, миллий маданият, руслаштириш сиёсати, миллий мактаб, рус-тўзем мактаблари, тарихий ёдгорлик, туб ерлик аҳоли, маърифат, маориф, аҳоли саводхонлиги, XX аср бошлари, Халқ маорифи министри, мударрис, Россия империяси ҳукумати, К.П.Кауфман, Туркистон генерал-губернаторлиги, русча ўқув юртлари, эркак ва хотин-қизлар гимназиялари, Н.О.Розенбах, Маориф вазирлиги.*

Ўзбек халқи Россия босқинига қадар бой маънавий меросга, шу жумладан, ўзига хос таълим тизимига эга бўлиб, бу ерда кўп сонли мактаблар ва мадрасалар мавжуд эди. Россия империяси ҳукумати Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин ўлкамиз худудида мустамлакачилик, руслаштириш сиёсатини олиб борди, миллий маданиятни, маънавий қадриятларни, анъанавий мактаб, мадрасалар фаолиятини чеклади. Туркистондаги Россия империяси маъмурлари мадрасаларни вақф мулкларидан маҳрум қилдилар, тарихий ёдгорлик ҳисобланган ҳашаматли биноларини қаровсиз қолдириб вайрон бўлишига сабабчи бўлдилар.

Россия империяси ҳукумати миллий маданиятни чеклаш, маҳаллий аҳолини руслаштириш мақсадини изчил равишда ошира бориб, Туркистонда русча умумтаълим, ўрта махсус ўқув юртлари ва рус-тўзем мактабларини очди². Бу ўқув юртларига руслар билан бирга қисман маҳаллий халқ вакиллари ҳам қабул қилинган. Бундан кўзланган мақсад уларни Россия давлатига меҳр қўйиб хизмат қиладиган кадрлар қилиб тайёрлаш эди.

1896 йилда фақат Тошкент шаҳрининг эркак ва хотин-қизлар гимназияларидаги барча ўғил болаларнинг 3 фоизини, қизларнинг 2,6 фоизини туб ерлик аҳолининг болалари ташкил қилган. Тошкент ўқитувчилар семинариясини 1879 - 1904 йилларда 415 нафар киши битирган бўлса, улардан 65 нафари маҳаллий халқ вакиллари эди³.

²Кодиров Н. Туркистон ўлкасидаги рус таълим муассасалари тарихи (1867-1917 йй.) –Т; 2014. –Б. 16

³Кары-Ниязов Т.Н. Избр. руды. В 8 томах. -Ташкент: Фан, 1967. Т. 5. –Б. 68-70.

1884 йилда Тошкентда биринчи рус-тўзем мактаби очилган⁴бўлса, XIX аср охирига келиб, Туркистон ўлкасида уларнинг сони юздан ортиб кетди. Туркистонда муштамакчилик даврида бу мактабларда бир неча минг туб ерли аҳолининг фарзандлари таълим олдилар. Шуниси диққатга сазоворки, Россия империяси маъмуриятининг уларни ўзларининг содиқ фуқаролари қилиб тарбиялашдан иборат мақсадига хилоф равишда ушбу мактабларнинг битирувчилари орасидан Мустафо Чўқаев, Турар Рискулов, Убайдулла Асадуллахўжев каби халқ етакчилари, муштамакчилик учун курашчилар етишиб чиқди¹²¹.

Туркистон генерал-губернатори Мишченко 1909 йил 14 мартда Халқ маорифи министривга ёзган махфий мактубида шундай деган: «Туркистон ўлкаси маҳаллий аҳолиси орасида хат-саводни тарқатиш масаласи, айникса, Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд областларида, Россиянинг Ғарбий Оврўпа қисми аҳолисига нисбатан яхши уюштирилган. Ўлканинг бутун кенг ҳудудини кўпдан-кўп бошланғич ўқув юртлари - мактаблар, ўрта ва олий ўқув юртлари - мадрасалар қоплаб олган. Мактаблар махсус қурилган бинолардан ташқари масжидларда, хаттоки, улкан чинор ва кайрағочларнинг қавақларида жойлашган. Бу ҳолатда минг йиллар давомида маданий хаёт кечирган халқнинг қадимий маданиятининг таъсири кўриниб турибди.»⁵

К.П. Кауфман қўллаган усул натижа бермаганини кўрган Туркистоннинг янги генерал-губернатори, реакцион генерал Н.О. Розенбах миллий маорифни катъий чеклашга қаратилган сиёсат олиб борди ва Россия ҳукуматида миллий мактабларнинг фаолиятини чеклашга оид таклифлар билан мурожаат қилди. Уларда мактаб ва мадрасаларнинг кузатиб турилиши, уларнинг ҳукумат назорати остига олиниши ва ҳукуматга бўйсундирилиши кўзда тутилган бўлиб, Россия ҳукуматида бундай таклифлар маъқул эди. Россия императорининг 1875 йил 17 майда имзолаган қарорида Туркистон ўлкасида ўқув юртлари бошқармаси ташкил қилиниб, унга рус ўқув юртларидан ташқари барча типдаги мактабларни, шу жумладан, миллий мактабларни ҳам бошқариш топширилган эди.

Мусулмон мактаблари устидан назоратни кучайтириш, улар фаолиятини сусайтиришга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадида Н.О.Розенбах 1887 йил май ойида Маориф вазирлигига махсус маъруза билан мурожаат қилиб, Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармасида алоҳида мусулмон мактаблари инспектори лавозими ташкил қилишни ва бу мактаблар устидан назоратни кучайтиришни сўради. Бу масала анча вақт марказдаги ҳар хил идораларда муҳокама қилиниб, ниҳоят 1890-йилда шундай лавозим ташкил қилишга рухсат берилган. Бу бошқарма томонидан мусулмон мактаблари ҳуқуқларини чеклашга қаратилган бир неча кўрсатмалар ишлаб чиқилди ва 1889 – 1898-йилларда Туркистон генерал-

⁴Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джаидов Туркестана (конец XIX - начало XXв.): Автореф. дис.... канд. истор. наук. –Ташкент: 1995. –Б. 13

⁵Алимова Н.И. Чор Россиясининг Туркистонда миллий маданият соҳасидаги олиб борган сиёсати (1867-1917 йиллар). Т.ф.н. илмиф даражасини олиш учун ёзилган дисс... –Т.: 2004. –Б. 27.

губернатори бўлган маҳаллий халқларга нисбатан ўта душманлик кайфиятидаги генерал А.Б.Вревский томонидан тасдиқланди.

1894 йил 14 мартда тасдиқланган “Туркистон ўлкаси мусулмон мактабларини бошқарувчи халқ ўқув юртлари учинчи инспекторига йуриқнома” даулкадаги ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг барча мусулмон мадраса ва мактаблари шу инспектор қармоғида бўлади, деб кўрсатилади. Бу лавозим Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқармасидаги иккита инспектор лавозимидан кейингиси бўлгани учун 3-инспектор деб номланган. Илгари хонлик даврида мусулмон диний маҳкамалари қармоғида бўлган мадраса, мактаблар энди рус маъмурияти назоратида бўлиб қолди. Бу, албатта, юқорида кўрсатилган мақсадларни, яъни миллий мактаблар ҳуқуқларини чекланишини назарда тутиб қилинган иш эди. 3-инспектор йўриқномасида уларнинг ҳуқуқларини чекланишига қаратилган қоидалар баён этилган.

1894 йилда Туркистон генерал-губернатори мадрасаларнинг катта мударрислари учун йўриқномани тасдиқлади. Бу йўриқнома мадрасаларнинг чор маъмурларига тобелиги, қарамлигини янада кучайтирди. Йўриқномада ёзилишича кичик мударрислар, мутавалли ва муллалар ўз мадрасаси катта мударрисининг барча қонуний талабларини бажаришлари шарт эди. Шу билан бирга катта мударрис 3-инспекторнинг ва бошқа бошлиқларнинг барча қонуний талабларини бажариши лозим деб уқтирилди.

Россия империяси маъмурлари катта мударрис лавозимини ташкил қилиб, у орқали мадрасанинг бутун ички ишларидан хабардор бўлиб туриш, унинг фаолиятини назорат қилишни мақсад қилиб қўйган эди. Йўриқномадаги қоидалардан билиниб турибдики, мадраса ходимлари, муллаларининг ҳар бир юриши, мударрислар дарсининг сифати, мазмуни, муллаларнинг дарсларига муносабати, одоби, ахлоқи, хужалик ишлари, вақф таркибидаги ўзгаришлар, даромаддан туғри фойдаланиш масалалари ва бошқаларни чор маъмурлари катта мударрис орқали назорат қилиб турган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. — Тошкент; “Ўзбекистон” нашриёти, 1994.
2. Қодиров Н. Туркистон ўлкасидаги рус таълим муассасалари тарихи (1867-1917йй.) –Т; 2014
3. Кары-Ниязов Т.Н. Избр. руды. В 8 томах. -Ташкент: Фан, 1967. Т. 5.
4. Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конецXIX - начало XXв.): Автореф. дис.... канд. истор. наук. –Ташкент: 1995.
5. Алимова Н.И. Чор Россиясининг Туркистонда миллий маданият соҳасидаги Олиб борган сиёсати (1867-1917 йиллар). Т.ф.н. илмиф даражасини олиш учун ёзилган дисс... –Т.: 2004.

6. Расулов Б.М. Из истории мусульманских мактабов и медресе Ўзбекистана. Конец XIX - 20-е годы XX в.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. - Андижан, 1996.
7. Алимова Н.И. Чор Россиясининг Туркистонда миллий маданият соҳасидаги олиб борган сиёсати...
8. Салижанова Г.Ф. Учебно-просветительские очаги в Туркестане, их Общественное значение (конец XIX - начало XX вв.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 1998.
9. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 7. XI. 1867 - 25. III. 1881. - С. -Петербург: Б.И., 1885.
10. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865 – 1924 гг.). - Москва: Акад. пед. наук РСФСР, 19